

Відгук

про дисертацію Стоколоса Тараса Андрійовича «Розвиток борошномельної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 – історія та археологія 03 – гуманітарні науки

У сучасній вітчизняній історіографії триває процес формування концепцій (концепції) історичного минулого України. На його вироблення впливає багато чинників: і використання доцільних теоретико-методологічних засад, і врахування історіографічного досвіду минулих поколінь українських учених, і розробка недосліджених і маловивчених тем на сьогоднішньому етапі та залучення набутих висновків і узагальнень для написання нового гранднративу. Відтак, поява якісних досліджень з історії України має важливе значення для української історичної науки. Саме з такою дисертаційною роботою ми маємо справу.

У вступі дисертації Т.А. Стоколоса поставив чітке та амбіційне завдання комплексно дослідити розвиток «борошномельного виробництва на території Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст..», з'ясувавши «місце галузі у соціально-економічному житті краю». У цьому ж структурному підрозділі дисертації автор належно обґрунтував актуальність дослідження, яке, зокрема, виконується в рамках планів науково-дослідної роботи кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук ТНПУ ім. В. Гнатюка, визначив мету, завдання, об'єкт і предмет, хронологічні та територіальні межі дослідження. Достатньо переконливим є окреслення наукової новизни дисертаційної роботи, яка до цих пір не була предметом комплексного дослідження в контексті соціально-економічного розвитку Правобережжя. Достатньо репрезентативними є апробація та публікації; опубліковані статті Т.А. Стоколоси вміщені у фахових та іноземному виданнях, матеріалах всеукраїнських і міжнародних конференцій, відображають основні положення та результати дослідження.

Для з'ясування місця та значення теми дисертаційної роботи в історичній науці, її джерельного забезпечення та методологічної оснастки важливе значення має перший розділ праці Т. А. Стоколоса. У підрозділі 1.1. дисертант цілком доречно застосував хронологічний підхід для аналізу різнопланової літератури з проблеми, оскільки на різних періодах дослідження використовувалися різноманітні теретико-методологічні підходи з проблеми. Щоправда викликає подив 1914 р. як межа між дорадянською та радянською історіографією (с. 24); це, очевидно, технічна помилка, оскільки на с. 27 дисертант доречно зазначає, що радянська історіографія пов'язана з встановленням влади більшовиків на українських землях у 1920-х рр. У розрізі трьох хронологічних відтинків Т.А.Стоколоса розглянув наукові роботи з проблеми. Цілком погоджуємося з автором, що для дорадянських праць характерний брак аналізу при наведенні великої кількості статистичних відомостей. Варто було б, на наш погляд, у висновку додати про особливу увагу тодішніх дослідників-практиків (інженерів, технологів) до технічних аспектів розвитку борошномельної промисловості, які мали на той час важливе практичне значення. Дослідження радянських учених, як вірно зазначає дисертант, лише побічно зосереджували увагу на розвитку цієї галузі промисловості, розгортання технічного перевороту та формуванні робітничого класу. У цьому контексті доречно згадуються імена І. Гуржія, П. Ляценка, О. Нестеренка та ін. Водночас, вважаємо, що праці радянського часу варто було б розглянути за проблемним принципом або виокремити низку етапів розвитку проблеми, бо незрозуміло чому Т.А.Стоколоса після аналізу праць істориків 1950–1980-х рр. раптом згадав про дослідження С. Городецького, В. Дена, Н. Пономарьова, які вийшли друком в 1920-х рр. (до слова, праця дореволюційного статистика Н.Пономарьова опублікована ще в 1882 р. і первидана на початку 1920-х рр.). Дисертант грубово з'ясував сучасні тенденції та дослідження з проблеми, цілком доречно відзначивши переосмислення цієї проблематики, зокрема ролі та значення прошарку підприємців у розвитку галузі. Попри те, що Т.А. Стоколоса проаналізував значний обсяг літератури, видання зарубіжних авторів «загубилися» серед проаналізованих видань (вони не

виокремлені в окрему підгрупу та їхня кількість відносно мала, а праці російських учених взагалі не розглядаються дисертантом). Розгляд цього підрозділу дисертантом ускладнювався внаслідок того, що захищена дисертація О. Жам (Жам О. М. Борошномельне виробництво Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: історіографія [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : [спец.] 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” ; [наук. кер. О. І. Висовець]; М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». - Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2018. 20 с.)

Усі джерела з проблеми Т.А.Стоколоса поділив на дві групи: 1) неопубліковані архівні матеріали центральних та обласних державних архівів та 2) опубліковані документи, довідники та статистичні матеріали. У першу увійшли документи фондів Центрального державного історичного архіву в місті Києві та держархівів Житомирської, Хмельницької та Тернопільської областей. Як засвідчує авторський аналіз, у ЦДІАК України використані різні типи та види джерел, у яких містяться важливі дані про соціально-економічний розвиток Правобережної України, зокрема борошномельну галузь промисловості, розвиток торгівлі та транспорту у другій половині XIX – на початку XX ст. З обласних архівів Т.А.Стоколоса використав матеріали, які уможливають характеристику розвитку виробництва борошна, круп та висівок як на рівні губерній (с. 43, 44–45), так і на рівні окремих адміністративно-територіальних одиниць, зокрема й волостей (С. 44, 45). Там же дисертант виявив матеріали про розвиток транспорту та торгівні, які мали важливе значення для розвитку борошномельної промисловості. Погоджуємось з автором у питанні про необхідність критичного підходу до даних, наведених у звітах губернаторів. Суттєво доповнюють архівні матеріали опубліковані джерела; Т.А.Стоколоса використав огляди та пам’ятні книжки губерній, збірники статистичних і економічних відомостей, адрес-календарі та ін. регіонального та загальноімперського характеру. Розглянуто також законодавчі акти, які регулювали діяльність борошномельної та суміжних галузей економіки. Використана у дисертації джерельна база, на нашу думку,

достатньо репрезентативна та уможлиблює досягнення поставлених мети та завдань.

Використаний у дисертаційній роботі Т.А.Стоколоси методологічний інструментарій – тісно взаємопов'язані між собою принципи, підходи, загальнонаукові та спеціальні історичні методи, – на наш погляд, цілком доцільний; він уможлиблює реалізувати мету та завдання дослідження.

Важливим для осмислення проблеми є другий розділ дисертаційної роботи, в якому дається загальна характеристика борошномельної промисловості. Т.А.Стоколоса цілком доречно з'ясував прикметні риси соціально-економічного життя Правобережної України, зокрема стрімке зростання чисельності жителів і переважання сільського населення, розширення залізничної мережі, яка зв'язала край колією з іншими регіонами (с. 83, 84), Там же автор описав технічні новації при виробництві муки, круп і висівок, які спричинили зростання продуктивності (с. 84–85) а також специфіку функціонування підприємств галузі та характеристику їхньої продукції (с. 85–87). Надалі, в регіональному розрізі, Т.А.Стоколоса загально охарактеризував розвиток борошномельної промисловості в Подільській, Волинській і Київській губерніях. Позитивним у дисертації є й те, що у ній наведені дані про посіви зернових у регіоні в досліджуваній період, що надає дослідженню більш комплексного характеру (с. 95–96). Дисертант відзначив також і чинники, що негативно впливали на розвиток галузі (висока вартість переробки продукції через низьку матеріально-технічну базу, високі митні тарифи на закордонне обладнання та ін.). Відзначаючи в цьому контексті вплив економічної кризи другої половини 1880-х рр., автор описує успішні спроби підприємців і влади з створення органів для налагодження регулювання галузі задля її розвитку, які з 1896 р. набули характеру монополістичного об'єднання.

Важливе значення для розуміння умов розвитку борошномельної промисловості має підрозділ 2.2. дисертації, в якому Т.А.Стоколоса характеризує економічну політику держави. Дисертант відзначив вплив «великих реформ» на становлення ринкових інститутів економіки. Він з'ясував також специфіку

підприємницької діяльності дворянства. Особливо цінним є аналіз законодавчих підстав розвитку бізнесу у пореформені роки, зроблені в дисертації (с. 101–106, 109–110). Проте далі у тексті роботи, без будь-якого переходу, автор наводить конкретні випадки, пов'язані з господарськими практиками будівництва, технічним станом млинів у Правобережній Україні (с. 106–108). Важливою є також характеристика розвитку залізничного транспорту як передумови розширення торгівлі борошномельною продукцією. Характеристика капіталізації промисловості у підрозділі 2.3. дисертації уможлиблює з'ясування особливостей функціонування галузі в ринкових умовах, накопичення та зростання капіталів в умовах економічного зростання у другій половині XIX – на початку XX ст. Дослідник доречно з'ясував питання про роль іноземного капіталу у модернізації економіки та наочно показав колоніальне становище українських земель у складі Російської імперії. Наведені Т.А.Стоколосом дані про роль вітчизняного та іноземного акціонерного капіталу, банків і кредитних установ у розвитку борошномельної промисловості Правобережної України засвідчували, що зазначена галузь розвивалась згідно з модернізаційними тенденціями економіки тієї епохи (с. 116–120). Підрозділ 2.4. дисертаційної роботи присвячений соціальним засадам розвитку галузі; в ньому автор розглянув питання формування класу підприємців, інженерно-технічних фахівців і робітників. Дисертант навів статистичні дані та конкретні приклади підприємницької діяльності дворян і купців (міщани та селяни опинилися поза його увагою), а також з'ясував національний склад підприємців. Відзначаючи внесок росіян, але найбільше – євреїв і поляків у розвиток галузі, Т.А.Стоколоса відзначає незначну частку українців-підприємців, з'ясовує причини цього та називає деякі імена (щоправда, автор не зазначає їхній соціальний статус або походження) (с. 129–130). Надалі дослідник розглянув важливу проблему кадрового забезпечення підприємств борошномельної галузі, відзначивши труднощі та проблеми у формуванні кваліфікованих кадрів і негативні наслідки цього (випадки смерті та травматизму на млинах). З'ясовано також умови праці на виробництві.

Ключове значення має третій розділ дисертації Т. А. Стоколоса «Матеріально-технічна база промисловості», в якому з'ясовано технічні аспекти функціонування борошномельної галузі промисловості. У підрозділі 3.1. дисертант, виходячи з існуючої в науковій літературі класифікації млинів в українських губерніях романівської Росії пореформеної доби, здійснив аналіз їхнього технічного стану в Правобережжі, що, як засвідчують наведені дані, відіграло провідну роль у виробництві муки, круп і висівок (с. 165). Автор наводить статистику розташування млинів, їхні типи, суми виробництва в діахронному вимірі, що дає цілісне уявлення про розвиток галузі та її специфіку в Подільській (с. 166–172), Волинській (с. 172–175) і Київській (с. 176–179) губерніях. Унаочнюють наведений матеріал таблиці та рисунки, що теж є позитивною рисою рецензованої дисертації. Логічним продовженням роботи став підрозділ 3.2., в якому автор з'ясував напрями технічних удосконалень у борошномельній промисловості. Класифікація млинів і особливості їхнього функціонування, жорновий та вальцевий помели, промисловий переворот у галузі стали предметом скрупульозного аналізу Т.А.Стоколоси. Дисертант відзначив чинники, які сприяли (наприклад, розвиток машинобудування) та перешкоджали технічним новаціям. Автор обґрунтував думку, що промисловий переворот у галузі розпочався після скасування кріпацтва, але до початку Першої світової війни так і не завершився.

У четвертому розділі дисертаційної роботи Т.А.Стоколоса «Збут продукції борошномельної промисловості» розглянуто питання торгівлі борошном, крупами та висівками на внутрішньому та зовнішньому ринках. Дисертант відзначив чинники, які сприяли та утруднювали розвиток внутрішньої торгівлі. Цілком доречно зазначено про роль залізниць у розвитку внутрішньої торгівлі (с. 209). Науковець відзначив основні її форми (ярмарочна, базарна та постійна або стаціонарна) та детально зупинився на характеристиці кожної з них. Ярмарки, як наочно показав автор дисертації, мали переважно місцеве значення, Проте Хрещенський Контрактовий ярмарок у Києві, як видно з наведених у роботі даних, відігравав всеімперську роль та, крім купівлі та продажу товарів, славився

біржовими операціями й укладанням великих контрактів (с. 204–205). Дисертант відзначив також зростаючу роль стаціонарної торгівлі, яка з кінця XIX ст. стала переважаючою. Зовнішня торгівля борошномельною продукцією розглядається в підрозділі 4.2. дисертаційної роботи Т.А. Стоколоса. У цьому контексті науковець відзначає роль митниць і залізниць. Наведені дисертантом статистичні дані наочно засвідують велику питому вагу торгівлі збіжжям на зовнішніх ринках. Водночас, як аргументовано показав автор, слабкий рівень матеріально-технічної бази борошномельної промисловості, низька якість борошна та висока собівартість його виробництва, невдалі торгова та тарифна політики ставали перешкодами на шляху успішної зовнішньої торгівлі ним. Попри це, як зазначає дисертант, борошно з Правобережжя займало важливе місце в експорті Російської імперії (с. 219). У дисертації з'ясовано специфіку експорту висівок закордон; основним споживачем яких була Німеччина, а режим економічного сприяння останньої та Російської імперії в цьому напрямі ставав перешкодою у розвитку тваринництва регіону. Т.А.Стоколоса детально з'ясував роль шляхів сполучення, особливо залізниць(с. 225–231), водних шляхів (с. 231–234) для розвитку експорту борошна, круп і висівок. Проте ця частину тексту роботи має здебільшого інформативний характер, оскільки досліджувалася низкою вчених (С. Єсюнін, Є. Іщенко, І.Лантух, А.Михайлик, Ю.Хоптяр та ін.) і мала на меті з'ясувати передумови торгівлі борошномельною продукцією

Висновки до дисертації логічні та науково значущі. Вміщені у роботі додатки тісно пов'язані з основним текстом, достатньо інформативні та суттєво доповнюють зміст дослідження.

Відзначаючи загалом високий науково-теоретичний рівень проведеного Т.А.Стоколосою дослідження, висловимо деякі зауваження та побажання. По-перше, оскільки з історіографії борошномельної промисловості захищена спеціальна дисертація, то, на нашу думку, автору у підрозділі 2.1. доцільно було б звернути увагу на провідні тенденції в сучасній вітчизняній історіографії в дослідженні тематики в контексті вироблення новітніх концептуальних підходів до історії України.

По-друге, Розглядаючи питання про розвиток внутрішньої торгівлі продукцією борошномельної промисловості, дисертант стверджує, що відбувався «поступовий процес консолідації розрізнених місцевих ринків у єдиний загальноукраїнський» (с. 198). На наш погляд, ця теза вимагає додаткового обґрунтування, адже внаслідок політичних причин українські землі Наддніпрянщини входили до Російської імперії й економічно були тісно пов'язані з її іншими регіонами. Окрім того, в українській радянській історіографії обґрунтована теза про Україну як частину всеросійського ринку (див.: Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1968. 192 с.; Історія Української РСР. (у 8-ми томах, 10-ти книгах). Т. 3. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.) / ред. кол. А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1978. С. 325–326) Згаданий автором у роботі колоніальний статус українських земель, на наш погляд, цілком узгоджується з тезою про існування всеросійського ринку, в якому України займала нерівноправне становище.

По третє, з'ясовуючи соціальне походження підприємців в Україні, дисертант поряд із купцями, міщанами та селянами називає «поміщиків» (с. 122 і далі). Очевидно, мова йдеться про дворян (дворяни, згідно з російським законодавством – соціальний стан), бо поміщиками (власниками помість) все більше ставали представники різних соціальних груп, із селянами включно (див.: Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века). Москва: Новый хронограф, 2010. С. 85–150; Барінова Е. П. Российское дворянство в начале XX века: Экономический статус и социокультурный облик. Москва: РОССПЭН, 2008. 351 с.)

По четверте, на с. 7 дисертант зазначив «країни Центрально-Східної Європи та інші регіони Російської імперії», на наш погляд, невдало поєднавши географічний та історико-географічний терміни. Справа в тому, що лише незначна частина Центрально-Східної Європи входила до складу Російської імперії, а інші території належали Австро-Угорщині або ж були незалежними

державами. На сьогодні маємо ґрунтовні дослідження, які показують доцільність вжиття в цьому випадку географічного терміну (див., наприклад колективну працю французьких і польських істориків: Алексюн Н., Бовуа Д., Дюкрє М.-Э., Клочковский Е., Самсонович Г., Вандич П. История Центрально-Восточной Европы. Санкт-Петербург: Евразия, 2009. 1120 с.)

По п'яте, при характеристиці промислового перевороту дисертанту варто було б уточнити його хронологічні межі (с. 56), оскільки в науковій літературі немає єдиної точки зору на цей процес (див.: Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і Світу: Підручник / за ред. Б. Д. Лановика. Київ: Вікар, 1999. С 463; Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. Київ: Видавництво Київського університету, 1972. С. 236–237 та ін.). Проте, однозначно можна стверджувати, що він розпочався ще задовго до 1861 р.

По шосте, даючи загальну характеристику промисловості Південно-Західного краю (с. 83–84), дисертант навів важливі дані про розподіл міського та сільського населення регіону та міста Подільської губернії. Варто було б, очевидно, також відзначити особливості міст Волині та Київщини. В останній, зокрема, розміщувалося друге за розміром місто Наддніпрянщини – Київ і це накладало відбиток на соціально-економічний розвиток регіону, про що дисертант зазначає пізніше (с. 178–179).

По сьоме, в підрозділі 4.1. бракує інформації про питому вагу та вартість борошномельної продукції, яка продавалася на ярмарках і базарах, відтак складається враження, що автор просто характеризує ці форми торгівлі в Правобережній Україні.

По восьме, при характеристиці ролі борошномельної продукції у зовнішньої торгівлі дослідник називає окремі регіони Російської імперії: Царство Польське, Північно-Західний край, Литва, Білорусь (с. 219–222). Це, очевидно, складова внутрішньої торгівлі і свідчення складання всеімперського внутрішнього ринку зі спеціалізацією виробництва та торгівлі окремих регіонів романівської Росії.

Окрім того, в тексті помітив декілька друкарських огріхів.

Втім висловлені критичні зауваження та побажання мають рекомендаційний характер, суттєво не впливають на високий фаховий рівень дисертації «Розвиток борошномельної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття», яка відповідає чинним вимогам України до такого жанру праць. Її автор, Т.А.Стоколоса, заслуговує присвоєння йому наукового ступеня доктора філософії з спеціальності 032 – історія та археологія.

Завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка доктор історичних наук, доцент

Федьков О. М.

